

ДИНАМІКА МЕТИ ВИХОВАННЯ ДІВЧАТ У ВІТЧИЗНЯНИХ ПРИВАТНИХ
НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

(кінець XVIII – початок XX століття)

О.М. Друганова, Н.В. Яременко

У статті проаналізовано зміни, що простежувались у меті виховання дівчат у приватних школах України кін. XVIII – поч. XX ст. Установлено, що цільове призначення приватної жіночої освіти пройшло складний шлях розвитку від виховання «танцюристки» та «комедіантки», до надання дівчатам різнобічної загальноосвітньої та фахової підготовки.

Ключові слова: приватний навчальний заклад, мета виховання, жіноча освіта.

В статье проанализированы изменения, что произошли в цели воспитания девушек в частных школах Украины кон. XVIII – нач. XX в. Установлено, что целевое назначение частного женского образования прошло сложный путь развития от воспитания «танцовщицы» и «комедиантки», до предоставления девушкам разносторонней общеобразовательной и профессиональной подготовки.

Ключевые слова: частное учебное заведение, цель воспитания, женское образование.

The article deals with changes in the aims of girls' education in private schools in Ukraine in the late 18s – early 20s centuries. It has been determined that the special purpose of girls' private education had covered a long and difficult path of development from education of “a dancer” and “a comedian” to giving them a general comprehensive and professional education.

Key words: private educational institution, education aim, girls' education.

З метою отримання відповіді на актуальні питання сьогодення, що пов'язані з об'єктивною оцінкою історичних реалій, вдумливим осмисленням минулого, неупередженим вивченням історичних коренів ідей і концепцій, тенденцій і особливостей генезису історико-педагогічного надбання минулих століть, пропонуємо нашу статтю. Адже той, «хто прийшов до переконання, що все сучасне є результатом минулого», як цілком слушно зазначав М. Демков, «...зрозуміє, що тільки тоді можна дістати правильно уявити про задачі сучасного виховання і тільки тоді можна знайти ключ до розвитку сучасних нагальних питань...».

Відродження на пострадянському просторі приватної освіти потребує використання не тільки найновіших технологій та інновацій, а й критичного застосування унікального вітчизняного педагогічного досвіду. Особливий інтерес з у цьому становлять традиції вітчизняної приватної ініціативи, якій належить провідна роль у вирішенні багатьох питань вітчизняної освіти XIX – початку XX століття, зокрема проблеми розбудови освіти для дівчат і жінок.

У ході наукового пошуку виявлено, що визначена нами проблема ще не була предметом окремого цілісного наукового аналізу. Це питання лише побічно висвітлювалося науковцями, які досліджували генезу вітчизняної освіти у визначених часових межах (Є. Днепров, М. Ярмаченко, М. Євтух та ін.); організацію і діяльність вищих курсів для жінок зазначеного періоду (Н. Дем'яненко, О. Лук'янченко та ін.) тощо.

Отже, актуальність й недостатня наукова розробленість обраної теми і зумовили написання статті, завдання якої – висвітлити динаміку мети виховання дівчат та жінок приватних шкіл, що діяли в Україні в кінці XVIII – на початку XX століття.

Загальновідомо, що характерною ознакою вітчизняної системи освіти кінця XVIII – першої половини XIX ст. стала відсутність урядових шкіл для навчання і виховання дівчат. Це було зумовлено уявленнями тогочасного суспільства про роль жінки в суспільному житті країни, яка обмежувалася лише її участю у вихованні й навчанні власних дітей та, якщо дівчина була із збіднілої сім'ї, вихованні чужих. Виховання ж селянської жінки у той час, писав С. Миропольський, вважалось розкішшю, надлишком [4, с. 175]. Навіть у педагогічній літературі кінця XVIII – поч. XIX ст., як стверджував К. Ушинський, існувала «дикунська думка, що жінці не потрібна освіта, що це не притаманно і навіть небезпечно для жінки, і цілком достатньо, якщо вона буде гарною господинею і т.п.» [7, с.447]. Тому функцію виховання жінок у зазначений період узяли на себе приватні навчальні заклади – пансіони й училища, ініціаторами створення яких стали переважно іноземці, поодинокі представники дворянства, інтелігенції, духівництво, вчителі казенних навчальних закладів і державні службовці.

Одним із перших приватних навчальних закладів, про який згадується в історико-педагогічній літературі й архівних документах, став приватний пансіон французьки мадам Мондовіль, запит на відкриття якого було надіслано у 1777 р. до Харківського комісаріатства. Поступово кількість приватних пансіонів для жінок в Україні значно зросла. Так, тільки в місті Харкові, за даними архівних джерел, що зберігаються в ЦДІА Росії в місті С.Петербурзі, ЦДІА України в місті Києві та ДАХО, у першій половині XIX ст. існували такі приватні пансіони для дівчат: майорші К. Прелат, надвірної радниці А. Нагелевої, іноземки Д. Шуберт; колезької радниці В. Черняєвої; статської радниці К. Сокальської; вдови доктора медицини Р. Мартеллі; підпоручиці П. Захарової, капітанші К. Візлер та інших. Установлено, що курс навчання у більшості вищезазначених шкіл, особливо після введення обов'язкового для власниць закладу знання російської мови і викладання нею, становив переважно 4–6 років, протягом яких вивчали такі предмети: Закон Божий, російську, французьку, а в деяких школах – і німецьку і польську мови, історію, географію, арифметику, музику, рукоділля, танці, краснопис (не в кожному закладі), малювання.

Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що особливістю навчально-виховного процесу приватних шкіл для дівчат кінця XVIII – початку XIX ст. було те, що на першому місці стояли французька мова й світські манери. Як зауважував В.Стоюнін, цільове призначення жіночої освіти у вітчизняних приватних навчальних закладах зазначеного періоду полягало у вихованні такої «барини», яка наближалася до уявлень «офранцуженого» суспільства про «ідеал жінки». Пансіони, зазначав дослідник, надавали дівчатам таку освіту, щоб їх можна було назвати гарно вихованими панночками. Зазначимо, що навіть змістова частина предметів, які були запропоновані у програмах тогочасних приватних шкіл, зводилася саме до виховання таких жінок, які після закінчення пансіону «прикують до своєї розкішної колісниці юрбу молодих обожнювачів, котрі добровільно накладуть на себе окови». Так, стверджуючи, що жінки створені єдино для того, щоб подобатися і причаровувати, автор статті «Про пансіон для модного виховання дівчат» відзначав, що головне призначення пансіону «щодня вдосконалювати їхню вроду, приводити в зрілість тілесну красу їх, викладати науку правити серцями».

Установлено, що вивчення стародавньої історії в «модному пансіоні» передбачало знайомство з «початками і успіхами танцювального мистецтва у греків і римлян; вибраними анекдотами про Батіла, Пілада й інших знаменитих танцюристів давнини; зі станом моди при імператорах Титі й Каракаллі; приватним життям Аспазії, ще й на додаток з оповідкою про вбрання, яке вона вдягала на іграх Олімпійських». Історія новітніх часів знайомила учениць з «успіхами танцювального мистецтва в Англії, у Франції, в Німеччині і в Росії; оповіданнями про рицарські подвиги, здійснені заради красунь; приватним життям безсмертної Нінони Ланкло; історією французького театру, з низкою анекдотів про відомих актрис; історією модних магазинів Кузнецького Мосту в Москві тощо». Зміст такого предмета, як географія, включав «статистику мод, або огляд жіночого одягу взагалі у всіх народів і, зокрема, у Франції; до цього додається розмірковування про вбрання, з порадами, якій особі які шати більше пасуватимуть; на додаток при статистиці згадано буде, з яких країн привозять кращі шалі, де виробляють чудові стрічки й найтонші мережива, де здобувають перли, коралі, алмази і взагалі все, що прикрашає чарівну жінку».

Під час вивчення іноземних мов вихованки пансіону «розбиратимуть новітні французькі пісні, шаради й каламбури за правилами граматичними; постараємося показати юним вихованцям правила ледь помітних відмінностей у вимові, що виражає різні ступені пристрасності й чутливості; не пощадимо ніяких зусиль, щоб довести їх до найвищої досконалості у відмінюванні дієслова aimer».

Грамматика російська взагалі виключалася зі списку наук, що викладаються в пансіоні. Бо дівчині шляхетно вихованій, підкреслював автор статті, не личить знати ґрунтовно і правильно мову своєї вітчизни. Незрівнянно корисніше навчатися по-італійськи, по-англійськи або навіть по-німецьки.

Під час навчання танців, музики і декламації «докладемо всіх зусиль, щоб вихованок зробити гідними наших піклувань. Перш за все, примусимо їх вивчити напам'ять трактат про танцювальне мистецтво, складений у Франції благочестивим отцем Менестр'є; потім учитимемо їх практично по вісім годин щодня доти, поки не доведемо їх до досконалості, тобто поки вони не перевершать усіх танцівниць московських і петербурзьких, і не зрівняються з паризькими. Стосовно музики сміємо

запевнити поважних батьків, що дочки їх гратимуть на всіх відомих інструментах і вивчать усі нові пісеньки французькі. Прекрасне мистецтво декламації, або вимови, так само не буде знехтуване; потрібно, щоб кожна вихованка вміла представляти на театрі. Шляхетна дівчина, повернувшись із нашого пансіону в батьківський дім, буде в змозі дати правильний звіт про гру актрис і акторів і, в разі потреби, написати маленьку статтю про представлену комедію для любителів театру» [280].

Отже, усі науки в більшості приватних пансіонів для жінок, що існували в зазначений період, зводилися до одного – «уміти подобатися», бо будь-яке навчання зробить дівчину нещасливою в подружньому житті, нудною і смішною для оточуючих.

Виявлено, що такий погляд на проблему жіночої освіти був властивий і авторитетним на той час педагогам-науковцям. Так, К. Шмідт зазначав, що «жіноче навчання повинно від самого початку позначатися моментом краси – цим жіночим елементом: плетіння й вишивання, різьблення й оживлення фарбами картин, малювання абрисів хатнього начиння, квітів тощо, споглядання пластичних витворів мистецтва і дійсно прекрасних картин, потім поезія на всіх її рівнях, далі – співи, це дівоча втіха, і гра на фортепіано – її радість, – ось ті моменти, до яких має бути введена дівчина, щоб увійти в мистецтво і в самій собі уявити красу». – «Тобто, – зауважував видатний вітчизняний учений К. Ушинський, який опікувався справою освіти для жінок, – перекладаючи ці фрази на звичайну, людську мову: дівчину слід навчати того, чого її давним-давно навчають в усіх поганих пансіонах». «У рідній мові, – продовжував К. Шмідт, – дівчина повинна бути доведена до того, щоб вона вміла висловлювати свої думки і почуття в простій та природній формі, а в англійській та французькій до того, щоб вона могла вільно висловлюватися розмовною мовою». – «І ця балаканина на іноземних мовах, пуста і навіть шкідлива, що аж ніяк не сприяє знайомству з іноземною літературою і є майже настільки ж свідомою, як цвенькання папуги, знайшла собі захисника в особі німецького філософа і педагога!» – підкреслював К. Ушинський [7, с. 554–555].

Сутність приватного навчання знайшла оцінку і на сторінках тогочасної художньої літератури. О. Пушкін, Д. Фонвізін, М. Гоголь у своїх творах порушували як проблему приватного навчання вітчизняної молоді в іноземців узагалі, так і питання

приватної жіночої освіти зокрема. Так, М.Гоголь на сторінках «Мертвих душ» дав таку характеристику приватного жіночого пансіону: «Гарне виховання, як відомо, здобувається в пансіонах ... А в пансіонах, як відомо, три головні дисципліни становлять основу людських чеснот: французька мова, потрібна для щастя родинного життя, фортепіано, для дарування приємних хвилин чоловікові, і, нарешті, власне господарська частина: плетіння гаманців та інших сюрпризів. А втім, бувають різні вдосконалення й зміни в методах, особливо за нашого часу; усе це більш залежить від розважливості й здібностей самих господинь пансіону. У деяких пансіонах буває так, що попереду – фортепіано, потім – французька мова, а тоді вже – господарська частина. А іноді буває й так, що попереду господарська частина, тобто плетіння сюрпризів, потім – французька мова, а тоді вже – фортепіано. Різні бувають методи...».

Іронічний зміст має також стаття, опублікована в журналі «Киевская старина». Автор публікації «Вищі жіночі курси в колишній Гетьманщині» називав жіночий пансіон таким гучним ім'ям через одну особливість його програми, а саме *міфтологію* (тут і далі курсив автора – О.Д.), уміщену між французькою й німецькою мовами. «Учителька цього вищого осередку наук для шляхетних дівчат, що були нащадками в якомусь-то коліні місцевої пані гетьманші Апостолової, була якось заїжджа, мабуть, французька дівчиця Єлизавета Руссет, – писав невідомий кореспондент журналу «Киевская старина». – Чи власним розумом вона дійшла до необхідності ввести в програму виховання *міфтологію*, чи таку потребу мали шляхетні ніжинські малоросіянки, залишається невідомим. В усякому разі, ніжинська афіша – документ рідкісний, що за своїм змістом становить неабиякий інтерес у темній історії нашої жіночої освіти, – цілком слушно зазначав автор публікації. – Дата його не вказана, але, зважаючи на почерк і папір, він має бути не пізніше 20-х рр. нашого століття (XIX ст. – О.Д.)» [2].

Підкреслимо, що наведена вище характеристика приватної жіночої освіти притаманна була всім регіонам України кінця XVIII – першої половини XIX століття. Так, про невисокий рівень навчання жінок у приватних школах Волині говорять сучасні дослідники розвитку вітчизняної освіти періоду, що вивчається. Зокрема, Л. Єршова характеризує його як «посередній» і «погано пристосований до місцевих реалій».

Характерними рисами перших жіночих пансіонів, на відміну від монастирських навчальних закладів, які виховували сувору релігійність і покірність, були, стверджує науковець, «шляхетність», «світськість» і «легковажність їх навчально-виховного спрямування» [3]. Цієї ж точки зору дотримується і Т. Тронько, стверджуючи, що приватні навчальні заклади Наддніпрянської України першої половини ХІХ століття, як і решта існуючих о тій порі жіночих освітніх установ, переслідували єдину мету – озброїти дівчину арсеналом засобів, аби вона мала можливість вдало вийти заміж і стати ідеальною дружиною [6].

Поступово рівень та якість освіти для жінок, що надавали приватні навчальні заклади, що діяли на Україні, підвищувались. Так, у 20-х рр. ХІХ ст. у Харкові діяло приватне училище, ініціатором відкриття якого виступили викладачі урядових навчальних закладів, зокрема професори Харківського університету. Мета Харківської приватної школи, як наголошувалося в поданому на затвердження проекті училища, полягала в тому, щоб «надати якнайлегші способи і посереднього достатку цивільним і військовим урядовцям належним чином освічувати дочок своїх». Програмою училища передбачалося вивчення таких предметів: Закон Божий, російська граматики, арифметика, початки фізики, географія, історія, словесність, німецька і французька мови, малювання, танці, рукоділля. Цей навчальний заклад дістав високу оцінку як у тогочасної громадськості, так і від педагогів-науковців, зокрема, учених Історико-філологічного товариства, що діяло в Харківському університеті в другій половині ХІХ ст. Зазначимо, що значно вищий рівень освіти на ті часи надавали лише інститути для шляхетних дівчат.

Новий етап розвитку жіночої освіти у вітчизняних приватних закладах розпочався у другій половині ХІХ ст. і позначився в історії вітчизняної освіти як період зародження та поступового розвитку громадсько-педагогічного руху. Так, у ці часи виразно і наполегливо звучать вимоги про необхідність повсюдного створення шкіл для дівчат. «Якщо школа наша повинна мати коли-небудь живий виховний вплив на сім'ю, на маси, – писав С. Миропольський, – то без жодного сумніву це раніше і більше за всіх може зробити жінка». «У її руках, – підкреслював учений, – початкове керівництво дітьми, вона має більше дозвілля, вона є хранителькою домашніх традицій і живого сімейного

начала; скільки зла вносить у сім'ю жінка груба, нерозвинена, стільки ж добра може внести в цю сферу добра, любляча натура жінки більш-менш розвинутої. Ніхто, нарешті, не може бути таким сильним союзником суспільства у справі поширення грамотності, як жінка, якщо її саму зробити грамотною» [4, с. 156–157]. «Нам потрібні не ляльки, якими здебільшого виходили й виходять дівчата з наших навчальних закладів, – стверджував автор статті «Про жіночу освіту взагалі та про Полтавську жіночу гімназію», – не божі створіння, а потрібно, щоб жінка завжди була втіхою для батьків, підтримкою для чоловіка й наставницею для дітей. А для цього потрібна більш серйозна освіта, ніж та, яка є сьогодні».

Порушували проблему створення якісних навчальних закладів для жінок і українські просвітителі. Так, Т. Шевченко, І. Франко, М. Коцюбинський, Леся Українка та ін. наголошували на необхідності надання всебічного виховання для дівчат, засуджували обмеження соціальної ролі жінки і виховання в ній лише «домашньої», «родинної» психології; ставили вимоги до розвитку жінки як особистості, яка має рівні з чоловіком права на освіту, захищали загальноосвітній, відкритий характер виховання жінки, його безперервність і загальнодоступність. Просвітяни намагалися вирішити цю проблему на теоретичному і практичному рівнях.

Завдяки діяльності видатних вітчизняних педагогів, науковців, виступам прогресивної громадськості наприкінці XIX ст. в суспільстві сформувалась думка про необхідність жіночої освіти і виховання, а також про те, що жінці потрібні знання не лише як засіб улаштування особистого життя, а і як засіб служіння суспільству. Саме тому серед завдань розвитку жінки постали такі: розвиток її інтелектуальних здібностей і специфічних «жіночих рис», підготовка до виконання функцій жінки, матері, господині, а також в удосконаленні жіночої особистості вбачався суттєвий елемент інтелектуального та морального прогресу країни. Наслідком громадського обговорення проблеми жіночої освіти стало не лише створення нових різноманітних за програмою і рівнями приватних навчальних закладів, а й суттєве підвищення якості освітніх послуг, що вони надавали своїм вихованкам.

Наприкінці XIX – на поч. XX ст. приватні навчальні заклади за своєю змістовністю і навчально-виховною діяльністю не тільки наблизилися до кращих

урядових гімназій, а й навіть у деяких випадках випереджали останні. Так, Київське приватне комерційне училище для жінок було створено з метою надати ученицям загальної і комерційної освіти такого рівня, щоб вони могли продовжити свою освіту у вищих навчальних закладах. Окрім загальноосвітніх шкільних курсів в училищі викладалися: комерційна арифметика, бухгалтерія (теоретична і практична), комерційна кореспонденція (російською та іноземною мовами), політекономія, юриспруденція (переважно торгівельна), хімія і товарознавство (ці курси передбачали достатню кількість практичних занять), комерційна географія.

Як зразкові було визнано і приватні навчальні заклади К. Драшковської та Д. Оболенської, що були відкриті у Харкові у другій половині XIX століття. Так, приватна гімназія Д. Оболенської, що була відкрита в Харкові у 1868 р., стала відома тим, що в ній особлива увага приділялася проблемі охорони здоров'я і фізичного виховання учениць. Беручи участь у гігієнічній виставці Товариства охорони народного здоров'я, влаштованій у Петербурзі навесні 1893 р., гімназія Д. Оболенської отримала високу оцінку від уповноваженого представника міністерства доктора медицини Віреніуса. «Експонати й відомості, плани всіх приміщень гімназії та пансіону, виміри об'єму повітря та світлової площі в них тощо, подані від гімназії на виставку, доводять, – зазначали Д. Багалій і Д. Міллер, – що учням надається тут світла й повітря більше як утричі понад установлену норму». На виставці гімназія була нагороджена срібною медаллю.

Важливе місце в організації навчального процесу в гімназії Д. Оболенської займала постановка естетичного виховання, що, як зауважували Д. Багалій і Д. Міллер, «завжди становить особливу турботу навчально-виховного персоналу». Головними засобами естетичного виховання учениць були малювання, співи і музика. Викладання цих мистецтв завжди вели особи, відомі своєю педагогічною діяльністю. Майже всі вихованки вчилися малювати, а в старших класах багато хто з них займалися живописом. Для занять музикою до гімназії Д. Оболенської запрошували викладачів із вищою музичною освітою. У пансіоні було 14 роялів для практичних вправ. Для заохочування старанності учениць і оцінки їхніх успіхів, а також для ознайомлення з

великими музичними творами в гімназії влаштовували музичні вечори. Так само з метою всебічного естетичного розвитку вихованок учили танцювати.

Для ознайомлення учениць з кращими творами російської та зарубіжної літератури, а також для вправ у виразному читанні в гімназії влаштовували літературні вечори з живими картинами, сюжети для яких брали з відомих літературних творів. Програма проведення таких вечорів передбачала також ушанування пам'яті видатних письменників, коли учениці читали уривки із творів або окремі твори цих авторів і виконували музичні п'єси на слова деяких творів. На таких зустрічах викладачі розповідали про життя і творчість письменників, роз'яснювали зміст їх творів; старшокласниці читали власні твори, присвячені цим письменникам. Характерною рисою гімназії Д.Оболенської було прагнення значно підвищити якість навчального процесу. З цією метою в гімназії було створено чудову бібліотеку та гарно оснащені навчальні кабінети (зокрема, фізичний і кабінет природничих наук), які щороку поповнювалися необхідною літературою і приладами. Крім усіх предметів гімназійного курсу вихованки вивчали англійську мову, бухгалтерію, гігієну і законодавство [1, с. 716–718].

Якісні зміни відбулися не тільки в змістовому компоненті приватної школи, а й у навчально-методичному процесі, який наблизився до новітніх надбань тогочасної педагогічної науки. І якщо, за висловом В.Стоюніна, у більшості приватних жіночих закладів освіти першої половини XIX ст. панували догматичні методи навчання (вихованки заучували напам'ять наданий підручник, запам'ятовували його слово в слово, «але без жодного толку, без жодного міркування і належного розуміння висловлюваних фактів»), то вже наприкінці XIX ст. прогресивні ідеї тогочасної педагогічної науки були втілені в їх роботу. Нова організація шкільного життя у вітчизняному приватному шкільництві, стверджує О.Перетяцько, була спрямована на забезпечення саморозкриття і творчого розвитку природних нахилів і здібностей дитини [5]. «Не повідомляти знання, а викликати і підтримувати інтерес дітей до їх набуття», «привчати школярів до самостійного пошуку відповідей на запитання вчителів» – саме такі ідеї були закладені в роботу Харківського приватного комерційного училища для жінок Р.Орловської [1, с. 714]. Збудження і підтримку інтересу учениць до навчання

забезпечувало активне використання наочного приладдя; міцність засвоєння знань – практичні заняття, екскурсії, які широко застосовувалися в переважній більшості приватних училищ, які набули широкого розповсюдження наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття. Значно підвищився і рівень викладацького складу приватних шкіл. Так, у 60-х рр. ХІХ ст. у Чернігові існував пансіон С. Осовської, де вчилася Марія Адамовська, пізніше славнозвісна артистка Марія Заньковецька. Учителем російської мови і літератури там був відомий українець Микола Вербицький, котрий, за особистим признанням М. Заньковецької, «справив вирішальний вплив на її духовний розвиток... та вказав своїй учениці справжню путь до мистецтва» [2].

Таким чином, проведене дослідження дозволяє зробити такі висновки: цільове призначення жіночої освіти у вітчизняних приватних навчальних закладах кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. пройшло складний шлях розвитку від виховання «танцюристки» і «комедіантки» до надання дівчатам різнобічної загальноосвітньої та фахової підготовки, до участі в суспільному житті країни. Упродовж еволюції мети приватного шкільництва для жінок відбувалося якісне оновлення його змістового компоненту, вдосконалювалися методичні прийоми та значно покращився професійний рівень викладацького складу.

Література

1. Багалея Д.И. Миллер Д.И. История города Харкова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год): Истор. мон. в 2-х т. Т.2. (ХІХ-й и нач. ХХ-го века). – Х.: Репр. изд., 2004 – 982 с.
2. Друганова О.М. Приватна ініціатива в освіті України (історико-педагогічний аспект) [Текст] : Монографія / О.М. Друганова. – Х. : ДИВО, 2008. – 556 с.
3. Єршова Л.М. Жіноча пансіонна освіта на Волині (кінець ХVІІІ – початок ХІХ століття) / Л.М. Єршова // Вісн. Житомир. пед. ун-ту. – 2003. – Вип. 13. – С. 168-171.
4. Миропольський С.И. Задачи, планы и силы «Обществ для распространения грамотности» в России // Семья и школа. – 1873. – № 7. – Кн. 2. – Ч.2. – С. 139-184.
5. Перетяцько О.В. Ідеї реформаторської педагогіки в діяльності приватних початкових та середніх шкіл Харківської губернії (1890–1917 рр.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Олена Валеріївна Перетяцько. – Суми, 2001. – 215 с.
6. Тронько Т.В. З історії розвитку приватної жіночої освіти в Наддніпрянській Україні першої половини ХІХ століття / Т.В. Тронько // Історична пам'ять. – 2003. – № 1/2. – С. 89-94.
7. Ушинський К.Д. Избранные труды. В 4 кн. Кн. 1 : Проблемы педагогики / К.Д. Ушинский ; сост., вступ. ст., примеч. и коммент. Э.Д. Днепров. – М : Дрофа, 2005. – 638 с.